

Н. В. Мордовцева, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

**ДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕКСТІВ ЛІНГВІСТИЧНОЇ
СПРЯМОВАНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ**

Мордовцева Н. В.

Дидактичний потенціал текстів лінгвістичної спрямованості на уроках української мови в початкових класах

У статті розкрито особливості побудови учнями лінгвістичних текстів-мініатюр; їх види та функціонально-стилістичні призначення при вивченні мовного матеріалу на уроках української мови; подано визначення поняття „текст” як основної дидактичної одиниці при навчанні учнів усім видам мовленнєвої діяльності; описано ефективні методи і прийоми, що використовуються учителем у процесі навчання школярів висловлювання на лінгвістичну тему, де особливу увагу приділено тим прийомам, які найкраще сприяють формуванню мовленнєвої компетентності учнів загальноосвітньої школи на уроках рідної мови, а саме: лінгвістична мініатюра, лінгвістична казка, мовна гра.

Ключові слова: міні-текст, лінгвістичні мініатюри, мовна, мовленнєва, комунікативна компетенції.

Мордовцева Н. В.

Дидактический потенциал текстов лингвистической направленности на уроках украинского языка в начальных классах

В статье раскрыты особенности построения учащимися лингвистических текстов-миниатюр, их виды и функционально-стилистические назначения при изучении языкового материала на уроках украинского языка; представлено определение понятия „текст” как основной дидактической единицы при обучении учащихся всем видам речевой деятельности; описано методы и приемы, используемые учителем в процессе обучения школьников высказывания на лингвистическую тему, где особое внимание уделено тем приемам, которые лучше способствуют формированию речевой компетентности учащихся общеобразовательной школы на уроках родного языка, а именно: лингвистическая миниатюра, лингвистическая сказка, языковая игра.

Ключевые слова: мини-текст, лингвистические миниатюры, языковая, речевая, коммуникативная компетенции

Сучасний етап розвитку методики характеризується тенденцією поєднання навчання мови і мовлення в єдине ціле. Такий процес спрямований на формування повноцінної діяльності школярів активно сприймати наукову інформацію, засвоювати знання, активізувати свою розумову діяльність. Спостереження за процесом навчання мови свідчать, що значного вдосконалення потребує рівень сформованості культури розгорнутої відповіді школярів на лінгвістичну тему, а саме їх усних і письмових відповідей.

Проблема складання учнівських зв'язних висловлювань на лінгвістичну тему порушувалася в працях відомих психологів та психолінгвістів (П. Гальперін, Н. Балак, Н. Жинкін, І. Зимня та ін.). Ученими доведено, що успішно розвивати і вдосконалювати творчі можливості, необхідні для створення лінгвістичних зв'язних текстів, можна лише на основі глибокого знання творчого потенціалу учнів. В успішності процесу створення учнівських лінгвістичних висловлювань велику роль відіграють такі чинники як, мовне чуття, мовні і творчі здібності, образне мислення, багатство словникового запасу, увага, пам'ять, темперамент. Бо мовлення є специфічним видом діяльності людини, а мова – його засобом.

У лінгводидактиці це питання частково висвітлюється в студіях І. Підгаєцької, Т. Жулій, Г. Шелехової, Т. Ємбулаєвої, Т. Ладиженської, М. Пентилюк, які підкреслювали, що результативним буде розвиток мовлення школярів у комплексному навчанні мови і мовлення. Безперечним залишається й удосконалення загальних комунікативних умінь, а саме уміння збирати і систематизувати матеріал, на основі якого учні мають створювати висловлювання; уміння будувати лінгвістичні тексти в певному мовленнєвому жанрі та уміння користуватися певними засобами мовлення.

Учителю, враховуючи ці особливості, слідчити школярів правильних прийомів логічного запам'ятовування (виділяти головне, складати план, правильно будувати висловлювання за зразком), по-друге, звертати їхню увагу на точне запам'ятовування окремих визначень, понять, категорій, що допоможе

у відтворенні тексту, по-третє, точно переказувати зміст тексту власними словами.

Зв'язне мовлення розглядається в методиці як особлива галузь роботи з розвитку мовлення – процес говоріння, діяльність мовця, продукт діяльності, текст, висловлювання. Основною одиницею зв'язного мовлення є розгорнуте висловлювання – **текст**, який, за словами багатьох методистів, є основною дидактичною одиницею. Текст розглядають з одного боку як мовленнєву діяльність учня, з іншого як результат цієї діяльності.

З цього випливає, що особливу увагу слід приділяти розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності. Значний дидактичний потенціал має робота учнів з лінгвістичними текстами підручника. До них належать тексти параграфів, де репрезентується зміст лінгвістичної (мовної) лінії програми, тексти вправ на лінгвістичну тематику, які допомагають учням усвідомлено сприймати навчальний матеріал. Так, Ю. Бабанський слушно говорить про роль навчального тексту підручника: „... до використання підручників потрібно підходити з принципово інших позицій... Текст підручника повинен стати матеріалом, де найчастіше можуть бути розгорнуті бесіди, у тому числі проблемні”.

Процес створення лінгвістичних висловлювань можна розглядати як діяльність учня й учителя, мотивовану завданнями уроку, формуванням лінгвістичних та мовленнєвих умінь у навичок.

Робота з розвитку мовлення пов'язана з лінгвістичними знаннями школярів, які вони отримують на уроках. Ці знання становлять теоретичну основу мовної підготовки учнів, розвитку їхнього лінгвістичного мислення, на якому ґрунтується будь-яка робота, пов'язана зі створенням тексту. Зв'язна відповідь учня на лінгвістичну тему являє собою текст на науково-мовну тему, який демонструє кінцевий результат вивчення певної мовної категорії.

Чинна програма відводить окремі уроки з розвитку зв'язного мовлення на усні повідомлення про мову: усна відповідь на основі переказу параграфа підручника; відтворення готового тексту (розмовного, наукового і художнього

стилів), переказування його докладно за самостійно складеним планом (усно і письмово); повідомлення на лінгвістичну тему (типу елементарного роздуму); стислий переказ (усний) текстів наукового і публіцистичного стилів; усне повідомлення на теми про мову, що вимагає зіставлення й узагальнення матеріалу тощо. Аналізуючи розгорнуті відповіді учнів на запитання, сформульовані по-іншому, ніж у підручнику, або на запитання узагальнюючого характеру, то вони є недосконалими, відчуваються значні труднощі у висловлюванні. Переважають відповіді, в яких теоретичне положення викладено нечітко, неповно; не завжди правильно відповідь ілюструється прикладами та ін. Крім того, багато учнів не вміють робити логічні переходи від однієї думки до іншої, в письмових відповідях виділяти абзаци, використовувати мовні засоби, характерні для наукового стилю, відомі засоби організації тексту.

Таким чином, перед учителем постає важливе завдання: навчити учнів будувати відповідь на мовну тему, зокрема пов'язану з узагальненням і систематизацією матеріалу різних параграфів підручника.

Серед ефективних **методів і прийомів**, що використовуються учителем у процесі навчання школярів висловлювання на лінгвістичну тему, з метою найкращого розуміння учнями теоретичних текстів підручника, можна назвати такі, як:

- вибіркове читання тексту за конкретним завданням;
- знаходження у тексті відповідей на питання учителя;
- складання плану розповіді вчителя і переказування її за цим планом;
- заміна наявних у тексті прикладів власними чи дібраних з додаткових джерел;
- переказування тексту наукового стилю (на матеріалі параграфів підручника);
- пояснення нових термінів, розкриття їх змісту;
- формулювання школярами питань (репродуктивного характеру) за навчальним матеріалом;

- складання висловлювань за таблицею, схемою;
- письмовий переказ тексту.

За методикою проведення такі прийоми є достатньо простими, але за результатом – ефективні.

Прийоми, які вимагають від учнів більшого інтелектуального розвитку, дозволяють усвідомити розвиток думки в цілому тексті. Вони вимагають від учнів досить складної розумової роботи. Рівень розумової діяльності школяра залежить в основному від об'єктивної складності певного лінгвістичного матеріалу, від ступеня доступності викладу його у підручнику та від розвитку мислення. Необхідно поступово вести дітей від спостережень над готовими текстами до продумування власних висловлювань, що дасть змогу цілеспрямовано працювати над розвитком їхніх умінь зв'язно висловлюватися в науковому стилі, вільно виконувати комунікативні завдання у реальних ситуаціях мовного спілкування. Уміння наводити приклад і підтверджувати ним певне граматичне правило свідчить про усвідомленість знань, про те, що учні вміють аргументувати висунуте положення.

Ефективними в цьому плані будуть *лінгвістичні мініатюри та лінгвістичні казки*, які є найблагодатнішою основою для формування дитячої особистості.

Під **лінгвістичною мініатюрою** розуміють короткі цікаві висловлювання, що створюють образне уявлення про якесь мовне явище або поняття. У лінгвістичній мініатюрі мовне поняття або явище, набуваючи художньої форми, не втрачає своєї основної ознаки – науковості. Лінгвістичні мініатюри можуть бути представлені у прозовій і в поетичній формі (вірші Д. Білоуса, А. Бортняка та ін.), щоправда, питома вага прозових значно більша. Інтерес учнів до таких текстів великий, адже їм цікаво дізнатися хто живе, скажімо, в країні Морфології, або хто є мешканцями країни Ліліпутії. Наприклад,

Маленькі слова є в багатьох мовах. Вони допомагають більшим словам сполучатися й виражати в реченнях потрібну думку. В українській мові

найменшими словами бувають прийменники, сполучники і частки. До слів-ліліпутів належать, наприклад, прийменники в, з, о. Вони складаються з одного звуку й букви (І. Вихованець).

Визначення поняття „лінгвістична казка” ми не знайдемо у жодному довіднику чи словнику. На нашу думку, вона є різновидом авторської літературної казки. Дійовими особами казки виступають абстрактні поняття: частини мови, члени речення, граматичні категорії, морфеми, звуки та букви. Дитина не зустрічає ці поняття в побуті, вона пізнає їх на уроках української мови. Тому лінгвістична казка повинна бути доступною та зрозумілою всім учням і сприяти кращому засвоєнню мовних категорій. Визначною рисою лінгвістичної казки є емоційність. Оскільки дитина сприймає світ через образну уяву, то події в казці повинні розвиватися динамічно, образи мусять бути яскравими, емоційними, зрозумілими.

Звісно, лінгвістична казка повинна мати пізнавальний характер і виховне значення. Наведемо приклади лінгвістичної казки.

ЗВЕРТАННЯ

Літнього теплого дня збирали працелюбні бджоли нектар. Перелітали з квітки на квітку, наспівували свою бджолину пісню.

Раптом підлетіла маленька бджілка і вигукнула: „Тривога! Тривога!”.

– Що трапилось? – спитали хором бджілки.

– Джемелик захворів. Не їсть, не п’є, тільки зітхає, – з жалем промовила маленька трудівниця.

Підлетіли до хворого бджілки й загули: „Що з тобою трапилось?”

– Я закохався в ромашку, але, як тільки до неї звернуся, підлітають метелики, сідають біля неї і не дають мені дивитися їй в личко, – промовив, схлипуючи, джміль.

– Та це ж коми-близнючки! – вигукнули бджілки. – Вони завжди звертання виділяють. Дивись: ми зараз звернемося до тебе, і вони стануть поруч.

Так і вийшло. Зрадів джмелик і весело підлетів до ніжної красуні-квітки. А вона повернула своє біле личко до джмелика, і її жовтенькі вуста посміхнулися.

АНТОНІМИ

Одного разу дівчинка Марічка пішла з бабусею до лісу збирати гриби. Весело було в лісі. Грибів було багато. Пташки перегукувались своїм веселим щебетанням.

Раптом невідомо звідки Марічка чує різні слова.

– Що це? – здивувалась дівчинка і зупинилась.

І тільки коли підняла голівку догори, побачила: на двох соснах вчепилися своїми міцними кігтками два великі дятли незвичайної краси. Їм дівчинка так сподобалась, що вони почали ще швидше вистукувати своїми могутніми дзьобами. Один стукне – вилітає якесь слово. Другий грюкне – звучить інше слово.

Почула цей грюкіт Баба Яга і в ту ж мить прилетіла на своїй ступі з мітлою і сказала: „А я буду проти!”

Звучить слово „день”, а вона кричить „ніч”. Лісові красені видзьобують слово „високий”, а вона каже „низький”. І зазвучали слова: веселий — сумний, радість — горе, сміється — плаче, солодкий — гіркий. Ці слова Марічка назвала „антоніми”.

Відомо, що засвоєння лінгвістичних визначень та правил, які подаються в шкільному підручнику пов'язано з великими труднощами. Досвід учителів свідчить, що використання римованих правил та віршованих визначень, віршів-загадок, віршів-підказок допомагає зробити процес ознайомлення з новим мовним матеріалом більш цікавим, а це у свою чергу викликає інтерес до предмета. Так, вірші-правила спрямовані на те, щоб полегшити вивчення нового матеріалу, зробити його більш доступним, “сухе” правило перетворити в цікавий віршований твір з яскравими образами, ліричними героями. Наприклад,

*Злита з хвостиком ця крапка,
невелика, власне, лапка.*

Робить паузу, всім знайома.

Як вона зветься?

Що за знак – стрункий, мов стис,

він над крапкою запис,

спонука до поклику.

Хто ж бо він?

Мовна гра – особливий вид дидактичного матеріалу, який використовується на уроках та позакласних заняттях з метою підвищення пізнавальних інтересів учнів. Вона несе не тільки розважальну інформацію, але збагачує учнів новими знаннями та вміннями. Т. Жулій доводить, що гра робить процес навчання мови не тільки більш динамічним, інтенсивно тренуючим пам'ять, але і більш радісним, а тому значною мірою і творчим. Скажімо, гра „Слово на одну букву” допоможе збагатити словниковий запас учнів, а також розвивати вміння складати речення.

місто	річка	тварина	риба	птах	рослина	продукт харчування	професія	ім'я
-------	-------	---------	------	------	---------	--------------------	----------	------

Тож ми маємо різні прийоми за ступенем складності, і тому потрібно в їх застосуванні дотримуватися принципу від простого до складного. Застосовувати названі методи і прийоми можна в будь-якому класі, кожний учитель може самостійно вирішувати послідовність їх використання на уроці. Це дає можливість розширити роботу з текстами на лінгвістичну тему і дозволить конкретно реалізувати принцип єдності навчання і розвитку.

Використання лінгвістичного тексту на уроках мови підвищить зацікавленість учнів до навчального мовного матеріалу, систематизує їх знання, продовжить роботу над розвитком логічного мислення.

Тож успішне формування мовленнєвих умінь можливе лише за умови систематичної і цілеспрямованої роботи, постійної уваги до всіх аспектів

навчання: правильного добору методів, прийомів, засобів навчання, моделювання таких навчальних ситуацій, що спонукають до спостережень, бажання висловити свої думки.

Література

1. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В.Т.Бусел.-К., Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2002.
2. **Жулий Т., Теплицкая О.** Сказки и были... Лингвистические миниатюры. – Луганск : Янтарь, 2003.
3. **Ладыженская Т. А.** Устная речь как средство и предмет обучения: Учебное пособие для студентов.– 2-е изд., перераб.– М. : Флинта, Наука, 1998.
4. **Словник-довідник** з української лінгводидактики: Навч. посібник / кол. авторів за ред. М.Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2003.

Mordovtseva N. V.

Didactic potential of texts of a linguistic orientation at Ukrainian lessons in initial classes

In article features of construction by pupils of linguistic texts miniatures, their types and functional and stylistic appointments when studying a language material at Ukrainian lessons are opened; concept „text” definition as main didactic unit is presented when training pupils in all types of speech activity at lessons of coherent speech; the problem of development and improvement of creative opportunities of the pupils necessary for creation of own linguistic texts at lessons of Ukrainian is considered; it is described methods and the receptions used by the teacher in the course of training of school students of the statement on a linguistic subject where the special attention is paid to those to methods and receptions which promote formation of speech competence of pupils of comprehensive school at lessons of the native language better, namely: linguistic miniature, linguistic fairy tale, language game. Use of the linguistic text at aspect lessons and lessons of development of coherent speech increases interest of pupils to a training language material, systematizes their knowledge, will continue work on development of logical thinking. Formation of speech abilities will be possible on condition of systematic work, constant attention to all aspects of training: the correct selection of methods, receptions, ways of training, modeling of such educational situations which desires to introduce the ideas promote.

Keywords: mini-text, linguistic miniatures, language, speech, communicative competences

Відомості про автора

Мордовцева Наталія Валеріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. Коло наукових інтересів: навчання учнів початкових і середніх класів української мови на основі текстосприйняття і текстотворення..

Стаття надійшла до редакції 09.01.13

Прийнято до друку 26.04.13